आन्तरिक रुपमा विस्थापित व्यक्तिसम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०६३

१. पृष्ठभूमिः

प्राकृतिक प्रकोप, मानवसिर्जित अवस्था तथा विपत्ति, सशस्त्र द्वन्द्व तथा हिंसाको स्थिति र त्यसबाट उत्पन्न डर त्रास आदि कारणले गर्दा व्यक्ति तथा परिवारहरु आफ्नो घरबास वा बासोबास गरिआएको थातथलोबाट वाध्यात्मक रुपमा विस्थापित भई देशका अन्य भागमा बसोबास गर्नुपर्ने परिस्थिति समय समयमा भोग्नु परिरहेको छ । विगतमा देशमा भएको सशस्त्र द्वन्द्वले आन्तरिक विस्थापनको समस्यालाई अझ जटिल बनाएको छ । मुलुकमा स्थायी शान्ति बहाल गर्ने आम नेपालीको चाहनालाई मूर्तरुप दिन हिंसात्मक द्वन्द्व लगायतका कारणले बाध्यात्मक रुपमा विस्थापित भएका व्यक्ति तथा परिवारहरुको समस्यालाई प्राथमिकताका साथ सम्बोधन गर्नु पर्ने आवश्यकता छ ।

आन्तरिक विस्थापनको कारण विस्थापित व्यक्तिहरुले कष्टकर जीवन यापन गर्नुपर्ने तथ्य एकातर्फ छ भने अर्कोतर्फ विस्थापित व्यक्तिहरुको चापको कारण उनहिरुले विस्थापित जीवन विताइरहेको स्थानमा पनि कतिपय नयाँ समस्याहरु सिर्जना भएका छन् । यसकारण आन्तरिक विस्थापनलाई रोकथाम गर्न, विस्थापितहरुको सुरक्षा तथा मानव अधिकारको संरक्षण गर्न, तत्कालीन राहत तथा आवश्यक मानवीय सहयोग र सेवा सुविधाको व्यवस्था गर्न र उनीहरुलाई साविक स्थानमा फर्कने वा स्वेच्छा पुर्वक मुलुक भित्र अन्यत्र बसोबास गर्ने सम्बन्धमा उपयुक्त व्यवस्था गर्न राज्यले नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्नु परेको छ ।

आन्तरिक रुपमा विस्थापित व्यक्तिको समस्यालाई सम्बोधन गरी उनीहरुलाई सेवा सुविधा एकीकृत र समन्वयात्मक रुपमा उपलब्ध गराउन सरकारले आन्तरिक स्रोतका साथै विभिन्न दातृनिकाय एवं राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाहरुले विकास कार्यक्रममा गरी आएको लगानीमा असर नपर्ने गरी थप स्रोतसाधन परिचालन गुर्नका साथै सरकारी, गैर सरकारी, निजी तथा अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्र र नागरिक समाज समेतको सहयोग परिचालन गर्नु पर्ने देखिएको छ । यसका लागि नेपाल सरकारले अवलम्वन गरेको वैदेशिक सहायता नीति, २०५९ गरिवी न्यूनीकरण सहायता रणनीति, सहस्राब्दी विकास लक्ष्य, विस्तृत राष्ट्रिय शान्ति संझौता र वार्षिक विकास कार्यक्रमका लक्ष्यहरु हासिल गर्न परिपूरक हुने गरी आन्तरिक विस्थापनको सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्न यो राष्ट्रिय नीतिपत्र तर्जुमा गरिएको छ ।

२. मार्गदर्शक सिद्धान्तहरु

यो नीतिका मार्गदर्शक सिद्धान्तहरु देहाय बमोजिम रहेका छन् ।

२.१ नेपाल पक्ष भएका मानवाधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौता तथा संयुक्त राष्ट्रसंघको मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वब्यापी घोषणापत्र,

२.२ आन्तरिक विस्थापनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय मार्गदर्शन सिद्धान्तहरु,

२.३ संविधान प्रदत्त मौलिक हक तथा अधिकार,

२.४ सामाजिक तथा प्राकृतिक न्याय र समानताका सर्वमान्य सिद्धान्तहरु,

२.५ विस्थापित व्यक्तिहरुलाई पुनःस्थापना गर्ने विषयमा भएको विस्तृत शान्ति सम्झौतामा आन्तरिक विस्थापनको समस्या न्यूनीकरण गर्ने विषय लगायतका राष्ट्रिय सर्वपक्षीय सहमति,

३. परिभाषा

यो नीतिको प्रयोजनका लागि :

क) “आन्तरिक रुपमा विस्थापित व्यक्ति” भन्नाले सशस्त्र द्वन्द्व वा हिंसाको स्थिति वा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघन वा प्राकृतिक विपद् वा मानवसिर्जित विपत्ति एवं अवस्थाको परिणामस्वरुप वा त्यस्तो अवस्थाको असरबाट बच्ने अभिप्रायले

आफ्नो घरबास वा बसोबास गर्दै आएको थातथलो छाडी पलायन हुन वा छाड्न बाध्य भई मुलुकभित्रकै अन्य स्थानमा बसोबास गरेका व्यक्तिलाई सम्झनुपर्छ ।

ख) "द्वन्द्वबाट विस्थापित व्यक्ति वा परिवार" भन्नाले खासगरी सशस्त्र द्वन्द्व वा हिंसाको स्थिति वा मानव अधिकार उल्लंघनको गम्भीर अवस्थाको कारण आफ्नो घरबास वा बसोबास गर्दै आएको स्थानमा बस्न नसक्ने अवस्था उत्पन्न भई बाध्यात्मक किसिमबाट आन्तरिक रुपमा विस्थापित व्यक्ति वा परिवार सम्झनु पर्छ ।

ग) "मानवसिर्जित विपत्तिबाट विस्थापित व्यक्ति वा परिवार" भन्नाले विकास, निर्माण, उद्योग, कलकारखाना लगायतका कार्यहरुका कारण आफ्नो घर बास वा बसोबास गर्दै आएको स्थानमा बस्न नसक्ने अवस्था उत्पन्न भई बाध्यात्मक किसिमबाट आन्तरिक रुपमा विस्थापित व्यक्ति वा परिवार सम्झनु पर्छ ।

घ) "प्राकृतिक विपद्को कारण विस्थापित व्यक्ति वा परिवार" भन्नाले प्राकृतिक विपद्को कारणबाट आफ्नो घरबास वा बसोबास गर्दै आएको स्थानमा बस्न नसक्ने अवस्था उत्पन्न भई बाध्यात्मक किसिमबाट आन्तरिक रुपमा विस्थापित व्यक्ति वा परिवार सम्झनु पर्छ । तर संभावित विपद्का दृष्टिले सरकारले निषेध गरेको क्षेत्रमा बसोवास गरेका व्यक्ति विस्थापन भएकोमा आन्तरिक रुपले विस्थापन भएको मानिनेछैन ।

४. दूरदृष्टि **-Vision) :**

"पारस्पारिक सद्भाव, सामन्जस्य र सुरक्षाको प्रवद्र्धन द्वारा शान्तिपूर्ण, समृद्ध र आन्तरिक विस्थापनबाट सुरक्षित समाजको निर्माण ।"

५. ध्येय **(Mission):**

आन्तरिक रुपमा विस्थापित व्यक्ति वा परिवारलाई ससम्मान, सुरक्षित र स्वैच्छिक रुपले पुनः स्थापना, भौतिक संरचनाको पुनर्निर्माणमा सहयोग र पुनः सामाजिकीकरण गर्दै भविष्यमा पुनः त्यस्तो स्थिती आउननदिन निरोधात्मक र दिगो उपाय आवलम्बन गर्नु ।

६. उद्देश्य **(Objectives) :**

६.१ आन्तरिक विस्थापनको समस्यालाई सम्बोधन गर्न दिर्घकालीन रुपमा निरोधात्मक तथा उपचारात्मक उपायहरु अबलम्बन गरी समस्या नूनीकरण गर्ने ।

६.२ आन्तरिक रुपमा विस्थापित व्यक्तिहरुको मौलिक हक तथा आधारभूत मानव अधिकारको संरक्षण गर्न तथा विस्थापित व्यक्तिहरुको कारण स्थानीय समुदायमा पर्ने प्रतिकूल असर न्यूनीकरणका लागि विस्थापित व्यक्तिहरु समेतको एकीकृत र समन्वयी संयन्त्रको विकास गरी राहत, सहुलियत र सुविधा प्रदान गर्ने ।

६.३ विस्थापित व्यक्तिहरुको सुरक्षित, स्वेच्छिक तथा सम्मानजनक फिर्ति वा अन्य स्थानमा बसोबासको लागि सामाजिक, आर्थिक पूर्वाधारहरुको निर्माण तथा पुनःस्थापनाको उपयुक्त वातावरण सिर्जना गर्ने ।

७. रणनीति **(Strategy) :**

यो नीतिका उद्देश्यहरु प्राप्त गर्न देहायका रणनीतिहरु अवलम्वन गरिने छ ।

७.१ आन्तरिकरुपले विस्थापित व्यक्ति सम्बन्धी विषयलाई राष्ट्रिय विकासको प्राथमिकतामा समाबेस गरिने छ ।

७.२ आन्तरिक विस्थापनको सम्वन्धमा आवश्यक कार्यगर्न सरकारी संस्थागत संयन्त्रको विकास गरी स्थानीय निकायहरु, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरु, सामुदायीक संस्थाहरु, दातृनिकायहरु, विभिन्न राजनैतिक दलहरु तथा निजी क्षेत्र समेतको स्वीकृत र समन्वित प्रयास जुटाईने छ ।

७.३ आन्तरिक विस्थापनको क्षेत्रमा कार्यरत सरकारी, गैरसरकारी तथा सामुदायिक संघ संस्थाहरुको संस्थागत क्षमता विकास गर्दै लगिनेछ, त्यस्तै आन्तरिक रुपमा विस्थापित व्यक्तिहरुको क्षमता विकास गरि उनीहरुलाई आत्म निर्भर बनाउने प्रयास गरिनेछ ।

७.४ आन्तरिक रुपमा विस्थापितहरुलाई रोजगारी, शिक्षा स्वास्थ्य लगायतका आधारभूत सेवा उपलब्ध गराउन आवश्यक पर्ने प्राविधिक एवं वित्तीय स्रोत साधन दातृनिकायहरु, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था एवं निजी क्षेत्र समेतको सहयोगमा जुटाई परिचालन गरिनेछ ।

७.५ नेपाल सरकारले अपनाउने विकास नीतिहरुमा आन्तरिक विस्थापन न्यूनीकरण गर्ने रणनीतिको अवलम्बन गरिने छ ।

७.६ आन्तरिक रुपमा विस्थापित व्यक्तिहरुको हितका लागि प्राप्त रकम उनीहरुको हितमा पारदर्शी रुपमा उपयोग हुने व्यवस्था गरिने छ ।

७.७ विस्थापित व्यक्तिले प्रचलित मौलिक हक तथा मानव अधिकारहरुको निर्बाधरुपमा उपभोग गर्ने वातावरणको सिर्जना गरिने छ ।

७.८ द्वन्द्व प्रभावित क्षेत्रमा विकास निर्माण तथा पुनर्निर्माणका कार्यहरु संचालन गर्नुका साथै सुरक्षा तथा सामाजिक सेवाहरु उपलब्ध गराई विस्थापनको समस्यालाई न्यून गरिने छ ।

७.९ आन्तरिक रुपमा विस्थापित व्यक्तिहरुका औपचारिक संघसंस्था तथा अनौपचारीक समूहहरुलाई राहत, सेवा तथा सुविधा वितरण, पुनःस्थापना, पुनर्निर्माण एवं मुलुकको विकास निर्माणसम्बन्धी अन्य क्रियाकलापमा उनीहरुको दक्षता र क्षमता अनुसार संलग्न गराइने छ ।

७.१० विस्थापितहरुमध्ये पनि महिला, वृद्ध, बालबालिका, अनाथ अपाङ्ग र यस्तै प्रकारका विशेष जोखिममा परेका वा कमजोर वर्ग वा व्यक्तिहरुका हक अधिकारको संरक्षण गर्न विशेष रुपमा लक्षित कार्यक्रमहरु संचालन गरिने छ ।

७.११ आन्तरिक विस्थापनद्वारा सिर्जना भैरहेका र भविष्यमा सिर्जना हुनसक्ने नकारात्मक प्रभावहरुबारे जनचेतना अभिवृद्धि गर्न नियमित र निरन्तर रुपमा सूचना, शिक्षा तथा सञ्चारसम्बन्धी कार्यक्रमहरु संचालन गरिने छ ।

७.१२ विस्थापित व्यक्ति वा परिवारलाई उनीहरुको पहिलेकै बासस्थानमा स्वैच्छिक रुपले फिर्ता हुन प्रोत्साहन गरिने छ । यस प्रयोजनको लागि उपयुक्त पुनःस्थापन योजना बनाई कार्यान्वयन गरिने छ ।

७.१३ आन्तरिक रुपले विस्थापित व्यक्तिसम्बन्धी नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रमा कार्यरत संस्थाको क्षमता विकास गरिने छ ।

८. नीतिहरु **(Policy):** आन्तरिक विस्थापनका सम्बन्धमा देहाय बमोजिमका नीतिहरु अवलम्बन गरिने छ ।

८.१ मानवअधिकार संरक्षण सम्बन्धी ः

८.१.१ आन्तरिक रुपले विस्थापित व्यक्तिहरु देशको जुनसुकै ठाउँमा रहे तापनि प्रचलित कानूनले प्रदान गरेका हक र अधिकारहरु समान रुपले उपयोग गर्न पाउने व्यवस्था गरिने छ । अधिकार स्वतन्त्रताको उपयोग गर्नका लागि आन्तरिक रुपले विस्थापित भएको आधारमा मात्र कुनै किसिमको भेदभाव गरिने छैन र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लगायत अन्य सम्वन्धित निकायहरुबाट सोको पर्यवेक्षण गर्ने व्यवस्था मिलाईने छ ।

८.१.२ विस्थापित भएका व्यक्तिहरुलाई प्रचलित कानूनले प्रत्याभूत गरेका मौलिक हकहरुको उपभोग गर्न विषेश कानूनी सहायता उपलब्ध गराइने व्यवस्था मिलाईने छ ।

८.१.३ विस्थापित व्यक्तिहरुले नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सम्बन्धी सन्धि सम्झौताहरुले प्रदान गरेका अधिकार बिनाभेदभाव उपभोग गर्न पाउने व्यवस्था सुनिश्चित गरिनेछ ।

८.१.४ बलपूर्वक हुने विस्थापनलाई दुरुत्साहन गर्दै विस्थापित भएका व्यक्ति वा परिवारलाई सेवा, सुविधा, सहुलियत र संरक्षण प्रदान गर्दा जात जाति, भाषा, धर्म, लिङ्ग, वैचारिक आस्था, भौगोलीक क्षेत्र वा यस्तै प्रकारका अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गरिने छैन ।

८.१.५ कुनै व्यक्तिलाई घरबास वा बसोबासगरेको ठाउँबाट हिंसात्मक द्वन्द्वका कारणले जवर्जस्ती विस्थापित हुनुपर्ने अवस्था आएमा यथोचित सुरक्षाको प्रवन्ध मिलाईनेछ ।

८.१.६ सार्वजनिक तथा राष्ट्रिय हितका लागि सञ्चालन गर्नु पर्ने विकास आयोजना र उद्योग व्यवसायका लागि बाहेक राज्यले विस्थापन गर्ने छैन । उपर्युक्त प्रयोजनका लागि विस्थापन गर्नुपर्ने भएमा उपयुक्त मुआब्जा दिइने छ तर यसरी मुआब्जा वा क्षतिपूर्ति दिइएका व्यक्ति वा परिवारलाई आन्तरिक रुपमा विस्थापित व्यक्ति मानिने छैन ।

८.१.७ आन्तरिक रुपले विस्थापित व्यक्तिहरुलाई दासत्व एवं शोषण लगायत हत्या, हिंसा, बेपत्ता पार्ने जस्ता कार्यहरु गर्न वा त्यस्तो कार्य गर्न उक्साउने जस्ता क्रियाकलापका विरुद्ध संरक्षण प्रदान गरिनेछ ।

८.१.८ विस्थापित व्यक्तिहरुको जीविकोपार्जनका साधन जुटाउन, आफ्नो सम्पत्तिको उपयोग र उपभोगमा उनीहरुको इच्छा र हित विपरित कुनै प्रकारको प्रत्यक्ष वा परोक्ष दबाव नहुने कुरामा सरकारले प्रत्याभुत गर्नेछ ।

८.१.९ आदिबासी र अल्पसंख्यक जस्ता लोपोन्मुख तथा सीमान्त वर्गलाई विस्थापन विरुद्ध राज्यले विशेष संरक्षण दिने छ ।

८.१.१० विस्थापित व्यक्तिहरु द्वारा छाडिएका तर उनीहरुकै स्वामित्वमा रहेका वस्तु तथा सम्पत्तिको विनास, जथाभावि वा गैरकानूनी उपयोग रहेका वस्तु तथा सम्पत्तिको विनास, जथाभावि वा गैरकानूनी उपयोग वा प्रयोग हुनबाट संरक्षण प्रदान गर्ने व्यवस्था मिलाईने छ ।

८.१.११ आन्तरिक रुपमा विस्थापित व्यक्तिलाई कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम निर्वाचनका अवसरमा मतदान गर्न पाउने व्यवस्था गरिने छ ।

८.२ राहत सम्बन्धीः

८.२.१ विस्थापितहरुको अवस्था हेरी तत्काल राहत उपलब्ध गराउन निश्चित मापदण्ड बनाई सोही अनुरुप राहत वितरण हुने व्यवस्था मिलाइनेछ । त्यसै गरी स्थायी एवं सुरक्षित बासस्थानको प्रवन्ध नहुन्जेल तत्काल अस्थायी बसोबासको व्यवस्था मिलाईने छ ।

८.२.२ विस्थापित व्यक्ति वा परिवारलाई सरकारी निकायलगायत अन्य सम्बन्धित निकायहरुबाट साधन स्रोतको अवस्था हेरी उचित बास, सुरक्षा, खाद्यान्न उपलब्धता र स्वास्थ्य सुविधाको व्यवस्था गरिने छ ।

८.२.३ आन्तरिक रुपले विस्थापित व्यक्तिहरुलाई तत्काल आवश्यक सुरषा र मानवीय सहयोग प्रदान गर्न सरकारी निकायलागायत अन्य सम्वन्धित निकायहरुलाई क्रियाशील बनाइने छ ।

८.२.४ अभिभावक बिनाका अनाथ बालबालिकाहरु, गर्भवती महिलाहरु, एकल महिला तथा साना बच्चा भएका आमाहरु, अशक्त व्यक्तिहरु र बृद्ध व्यक्तिहरु जस्ता जोखिम पूर्ण अवस्थामा रहेका ९खगलिभचबदभि० विस्थापितहरुसको अवस्था हेरी मानवीय सहयोग तथा उपचारको सुविधा प्राथमिकताका साथ प्रदान गरिने छ ।

८.२.५ आन्तरिक रुपमा विस्थापित व्यक्तिलाई राहदानी, नागरिकता प्रमाण पत्र, जन्म एवं बसाई–सराई दर्ता जस्ता सेवाहरु उनीहरु तत्काल बसोबास गरेको ठाउँको सम्वन्धित कार्यलयबाट प्रदान गर्ने व्यवस्था मिलाईने छ ।

८.२.६ आन्तरिक रुपमा विस्थापित व्यक्तिका बालबालिकाका लागि विद्यालय शिक्षाको समुचित प्रवन्ध मिलाइने छ । हाल बसोबास गरेको ठाउँको विद्यालयमा भर्ना हुन आवश्यक पर्ने कागजात सरकारी निकाय लगायत अन्य सम्बन्धित निकायले आफ्नै स्रोतबाट उपलब्ध गराउने व्यवस्था मिलाइने छ । निःशुल्क प्राथमिक शिक्षा तथा शिक्षाका अन्य अवसरहरु सुनिश्चित गर्दै उपलब्ध स्रोतका आधारमा छात्रवृत्ति, छात्रावास सुविधाको प्रवन्ध गरिने छ ।

८.२.७ विस्थापितहरुको आर्थिक सामाजिक हैसियत अभिवृद्धि गर्न तालिम एवं शिक्षा आदिको व्यवस्था गरि स्वरोजगार तथा रोजगारीका अवसरमा वृद्धि गरि सरल पहुँच बढाईने छ ।

८.२.८ आन्तरिक विस्थापितहरु स्थानीय समुदायमा आउनुपूर्वको अवस्थामा सो स्थानमा कायम रहेको आर्थिक तथा सामाजिक पूर्वाधारहरुमा पर्न गएको चापको कारण सिर्जना भएको असरलाई न्यून गर्न आवश्यक कार्यक्रम संचालन गरिनेछ ।

८.२.९ विस्थापित व्यक्तिहरु पुनस्थापनाहुने स्थानमा फर्किदा आवश्यकता अनुसार उनीहरुको स्वास्थ्य परीक्षण गर्ने व्यवस्था गरिनेछ ।

८.२.१० आन्तरिक विस्थापन सम्वन्धी नीति तथा कार्यक्रमहरु सरोकारवालाहरु समक्ष सरल ढंगले पुग्ने गरि व्यापक रुपमा प्रचार प्रसार गर्ने व्यवस्था मिलाईने छ ।

८.२.११ आन्तरिक विस्थापनको क्षेत्रमा काम गर्ने सरकारी तथा गैरसरकारी संघसंस्थाहरुलाई आन्तरिक विस्थापन विरुद्धको तयारी, रोकथाम, राहत, पुनःस्थापना तथा पुनः सामाजिकीकरणसम्वन्धी सूचना शिक्षा, तालिम आदि कार्यक्रमको माध्यमबाट व्यक्तिगत तथा संस्थागत क्षमता विकास गरिने छ ।

८.२.१२ मुलुकको विकास निर्माणसम्वन्धी क्रियाकलापमा आन्तरिकरुपमा विस्थापित व्यक्तिलाई उनीहरुको दक्षता र क्षमताअनुसार संलग्न गराई त्यसमा उनीहरुको पहुँच वृद्धि गर्दै लगिने छ ।

८.२.१३ आन्तरिक रुपमा विस्थापित व्यक्तिहरुको संघ संस्था वा अनौपचारिक समूहलाई आन्तरिक रुपमा विस्थापित व्यक्तिको सेवा सुविधा वितरण प्रक्रियामा संलग्नहुन प्रोत्साहन गरिने छ ।

८.३ पुनःस्थापन सम्वन्धी

८.३.१ विस्थापित व्यक्ति वा परिवारलाई स्वेच्छापूर्वक विस्थापितहुनु भन्दा तत्काल अघिको स्थायी वसोवास भएको स्थानमा फर्कने वा हाल बसोबास गरीरहेको स्थानमा वस्ने वा निजले चाहेको मुलुक भित्रको अन्य स्थानमा पुनःस्थापना हुन पाउने स्वतन्त्रता रहने छ । प्रत्येक विस्थापित व्यक्तिलाई साविकको वासस्थानमा फिर्ताहुने पुनस्थापन हुने र आफ्नो विछोडीएको परिवारसँग एकिकृत हुने अवसर प्रदान गरिने छ ।

८.३.२ प्राकृतिक प्रकोपका कारण विस्थापित ब्यक्ति वा परिवारलाई लक्षित कार्यक्रम वनाई सुविधाहरु उपलब्ध गराइनेछ ।

८.३.३ पुनःस्थापित गरिएका स्थानमा निजहरुको व्यक्तिगत सुरक्षा एवं सामाजिक आर्थिक पूर्वाधारहरुको उपयुक्त व्यवस्था गरिने छ ।

८.३.४ द्वन्द्वको समयमा जवरजस्ती कव्जामा लिएका वा लुटिएका भौतिक सम्पत्ति फिर्ता गर्न राज्यले आवश्यक व्यवस्थागर्ने छ ।

८.३.५ प्राकृतिक प्रकोपको कारण विस्थापित व्यक्ति वा परिवारलाई सहुलियत कर्जा सम्वन्धि कार्यक्रममा समावेस गराई भूमि खरीद गर्ने कार्यमा सहयोग गर्ने व्यवस्था गरिने छ ।

८.३.६ विस्थापित व्यक्तिहरुलाई पूर्वावस्थामा फिर्ता पठाउनको लागि आवश्यक कार्यक्रमहरु तर्जुमा गर्दा उनिहरुको सहभागिता जुटाईने छ । महिला सहभागितालाई विशेष प्राथमिकता दिईने छ ।

८.३.७ समाजमा मेलमिलाप कायम गराई शान्तिपूर्ण वातावरण सिर्जना गर्न आवश्यक संयन्त्रको व्यवस्था गरिने छ ।

९. कार्यक्रम

उल्लिखित रणनीति तथा नीतिहरु कार्यान्वयनका लागि देहायका कार्यक्रमहरु सञ्चालन गरिने छ ।

९.१ आन्तरिक रुपमा विस्थापित व्यक्तिहरुको दर्ता, परिचय पत्र, अभिलेख व्यवस्थापन तथा प्रमाणीकरण सम्बन्धी कार्यक्रम ।

९.२ आन्तरिक रुपमा विस्थापित व्यक्तिहरुलाई राहत एवं अस्थायी आवास सुविधासम्बन्धी कार्यक्रम ।

९.३ आर्थिक रुपमा क्रियाशील रहन सक्ने व्यक्तिहरुका लागि रोजगार सम्बन्धी कार्यक्रमका साथै रोजगारी दिन सक्ने संघ संस्थाहरुमा विस्थापितहरुलाई रोजगारीको लागि सिफारिस गर्ने सेवा सम्वन्धी कार्यक्रम ।

९.४ स्वदेशी बजारमा रोजगार तथा स्वरोजगारका साथै वैदेशिक रोजगारका लागि उपयुक्त सीप विकाससम्बन्धी तालिम तथा अभिमुखी करण कार्यक्रम ।

९.५ विस्थापित हुन गएका कारणले विद्यालय जान नसकेकाहरुका लागि सरकारी तथा निजी क्षेत्रका शिक्षण संस्थाहरुमा विशेष कक्षा एवं छात्रवृत्तिको व्यवस्थ गरी अध्ययन जारी राख्ने कार्यक्रम तथा निःशुल्क प्राथमिक शिक्षाका साथै यथोचित छात्रवृत्ति, शिक्षण सामग्री, पाठ्य पुस्तक एवं छात्राबास सुविधाको व्यवस्था ।

९.६ विस्थापित वयस्कहरुलाई प्रौढ तथा अनौपचारीक शिक्षा कार्यक्रम ।

९.७ विस्थापितहरुलाई आ–आफ्नो स्थायी बासस्थानतर्फ सुरक्षित रुपमा फर्काउने कार्यक्रम ।

९.८ विस्थापित भई आएका व्यक्तिहरुलाई सकेसम्म आर्थिक उपार्जन गर्न सकिने र रोजगारसमेत उपलब्ध हुन सक्ने गरी स्थानीय ग्रामीण क्षेत्रमा नै उपयुक्त स्थानमा बसोबास व्यवस्थापन गर्ने कार्यक्रम ।

९.९ आन्तरिक विस्थापनको क्षेत्रमा अध्ययन, अनुसन्धान, प्रकाशनसम्बन्धी कार्यक्रम ।

९.१० आन्तरिक रुपमा विस्थापित व्यक्तिको मानसिक चोट उपचार **(Trauma Healing)** सम्बन्धी कार्यक्रम ।

९.११ सम्पूर्ण नेपालीहरुलाई विकास सुरक्षा र सामाजिक सेवा उपलब्ध गराई विस्थापन रोकथामसम्बन्धी अभियान मुलक कार्यक्रम ।

९.१२ महिला स्वास्थ्य तथा लैङ्गिक र अन्य दुव्र्यवहार पीडितहरुका लागि परामर्श तथा स्वास्थ्य सेवा कार्यक्रम ।

९.१३ महिला, बृद्ध बालबालिका तथा अनाथ, अपाङ्ग र यस्ता व्यक्तिहरुका लागि विशेषरुपमा लक्षित कार्यक्रम ।

९.१४ विस्थापित बालबालिकाहरुको शोषणविरुद्ध चेतना जागृति सम्बन्धी कार्यक्रम ।

९.१५ विस्थापितहरु बसोबास गरिरहेको स्थानमा घुम्ती स्वास्थ्य शिविर कार्यक्रम ।

९.१६ आन्तरिकरुपले विस्थापित घाइते, विरामी, अपाङ्ग, अशक्त व्यक्तिहरुलाई निःशुल्क रुपमा उपचार सेवा कार्यक्रम ।

९.१७ प्राप्त तालिमअनुसार स्वरोजगार शुरु गर्नका लागि वीज पूँजी **(Seed Money)** तथा तालिम पश्चात् आवश्यक अन्य सहयोग **(Post Training Support)** सम्बन्धी एकीकृत कार्यक्रम ।

९.१८ विस्थापित बृद्ध र अपाङ्गहरुका लागि सरकारले प्रदान गर्दै आएको वृद्ध भत्ता र अशक्त भत्ता विस्थापित भई बसोबास गरेकै ठाउँमा उपलब्ध गराउने व्यवस्था ।

९.१९ विस्थापितहरुलाई उनीहरुको मौलिक हक तथा अधिकारको बारेमा परामर्श तथा सचेतना सम्बन्धी कार्यक्रम ।

९.२० स्वास्थ्य तथा पोषणसंग सम्बन्धित सरकारी निकाय लगायत अन्य सम्वन्धित निकायहरुबाट विस्थापित परिवारका बालबालिकालाई पोषण तथा खाद्य आहार उपलब्ध गराउने व्यवस्था ।

९.२१ विस्थापित व्यक्ति तथा परिवारलाई कबुलियती वन कार्यक्रम ।

९.२२ आन्तरिक रुपमा विस्थापित व्यक्तिहरुको अभिलेख अद्यावधिक र यथार्थपरक बनाउन सम्बन्धित सरकारी निकायलगायत अन्य सम्वन्धित निकायलाई अझ बढी प्रभावकारी र विस्थापित व्यक्तिहरुप्रति थप संवेदनशील तुल्याइने कार्यक्रम ।

९.२३ यस नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि गृह मन्त्रालयको द्वन्द्व व्यवस्थापन संयन्त्र र जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरुमा संस्थागत क्षमता विकास कार्यक्रम ।

९.२४ यी कार्यक्रमहरु स्रोत र साधनको उपलब्धताको आधारमा प्राथमिकी करण गरि क्रमशः लागू गर्दै लगिने कार्यक्रम ।

१०. नीति कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्याङ्कन

१०.१ आन्तरिक रुपले विस्थापित व्यक्तिको संरक्षण र पुनरुथापनको विषय बहुसम्वन्धित र सरोकारको भएकाले **(Cross-Cutting)** यसलाई सबै मन्त्रालय र निकायले आ–आफ्नो योजना विकास कार्यक्रम र वजेटको प्राथमिकतामा समावेशगर्ने ।

१०.२ यस नीतिको कार्यान्वयन शान्ति प्रक्रियासँग सम्वन्धित निकायहरुसँग समन्वय गरी गृह मन्त्रालयले गर्नेछ ।

१०.३ नेपाल सरकारका विभिन्न मन्त्रालय÷निकायहरु, स्थानीय निकायहरु, गैरसरकारी संस्था, निजी क्षेत्र, स्थानीय समुदायबाट संचालित कार्यक्रमहरुका माध्यमबाट सहकार्य र साझेदारीका आधारमा प्रस्तुत नीतिको कार्यान्वयन गरिने छ ।

१०.४ अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय तथा अन्य उपयुक्त संस्थाहरुलाई विस्थापितहरुलाई सहयोग पु¥याउन सक्ने उपयुक्त वातावरण सिर्जना गरिने छ ।

१०.५ विस्थापितहरुलाई स्थानिय स्तरमा सहायता उपलब्ध गराउन सक्ने संभावित निकायहरुको विवरण अध्यावधिक गरि राख्ने र कार्यक्रममा समन्वय गर्ने गराउने जिम्मेवारी प्रमुख जिल्ला अधिकारीको हुनेछ ।

१०.६ विस्थापित व्यक्ति तथा परिवारहरुको अभिलेख संकलन गरी सोको अध्यावधिक विवरण गृह मन्त्रालयमा पठाउने जिम्मेवारी प्रमुख जिल्ला अधिकारीको हुनेछ ।्

१०.७ यो नीति कार्यान्वयनका समयमा आवश्यक अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने कार्य शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय मार्फत् राष्ट्रिय योजना आयोगबाट गर्ने व्यवस्था मिलाइने छ ।

१०.८ यस नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनकालागि गृह मन्त्रालयको आन्तरिक रुपले विस्थापित व्यक्तिसम्वन्धि संयन्त्र र जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरुमा संस्थागत क्षमता विकासका लागि विशेष उपाय अबलम्वन गरिनेछ ।

१०.९ यो नीति कार्यान्वयन गर्न आवश्यक पर्ने कार्यविधि निर्देशिका तयार गरी जारी गरिनेछ ।

११. संस्थागत संयन्त्रसम्बन्धी व्यवस्थाः

द्वन्द्वको कारणले विस्थापित हुन पुगेका व्यक्ति वा परिवारलाई उपलब्ध गराइने राहत लगायतका विभिन्न कार्यक्रम तर्जुमा र संचालन गर्ने सम्वन्धमा निर्देशन, समन्वय र अनुगमन गरी प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयन गर्न गराउन देहाय वमोजिमको संगठनात्मक संयन्त्र रहने छ ।

११.१ केन्द्रीय निर्देशक समितिः

केन्द्रिय स्तरमा देहाय वमोजिमको निर्देशक समिति रहने छः

अध्यक्ष — माननीय गृहमन्त्री

सदस्य — माननीय अर्थमन्त्री

” — माननीय भौतिक योजना तथा निर्माणमन्त्री

” — माननीय स्थानीय विकासमन्त्री

” — माननीय शिक्षा तथा खेलकुदमन्त्री

” — माननीय स्वास्थ्य तथा जनसंख्यामन्त्री

” — माननीय उपाध्यक्ष, राष्ट्रिय योजना आयोग

” — व्यवस्थापिका–संसदमा प्रतिनिधित्व गर्ने राजनीतिक दलका प्रतिनिधिहरु

” — मुख्य सचिव, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय

” — सचिव, अर्थ मन्त्रालय

” — सचिव, गृह मन्त्रालय

” — सचिव, शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय

” — सचिव, राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय

” — आन्तरिक रुपमा विस्थापित व्यक्तिका विषयमा काम गर्ने गैरसरकारी संस्थाको प्रतिनिधि

” — नेपाल सरकार द्वारा मनोनित नागरिक समाजका प्रतिनिधि दुई जना

” — अध्यक्ष, नेपाल उद्योग बाणिज्य महासंघ

” — अध्यक्ष, नेपाल रेडक्रस सोसाइटी, केन्द्रीय समिति

” — सहसचिव, गृह मन्त्रालय (आन्तरिक रुपले विस्थापित व्यक्तिसम्बन्धी विषय हेर्ने)

११.१.१ केन्द्रीय निर्देशक समितिको कार्य तथा व्यवस्थाः

क) समितिले आन्तरिक रुपमा विस्थापित व्यक्तिहरुको समस्याको सम्वन्धमा अन्तरमन्त्रालय समन्वय लगायत नीतिगत निर्देशन दिने छ ।

ख) समितिको बैठकमा संयुक्त राष्ट्र संघीय निकाय, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गेरसरकारी संस्थालाई आमन्त्रण गर्न सकिने छ ।

ग) समितिले आवश्यकता अनुसार उप–समितिहरु गठन गर्न सक्नेछ । यस्ता उप–समितिको काम कर्तव्य र अधिकार समितिले

तोके बमोजिम हुने छ ।

घ) समितिले उप–समिति गठन गर्दा संयुक्त राष्ट्रसंघीय निकाय एवं राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाको यथोचित संलग्नता गराउने छ ।

ङ) समितिको बैठक आवश्यकताा अनुसार बस्न सक्नेछ । तर राष्ट्रिय योजना आयोगबाट बार्षिक कार्यक्रम स्वीकृत हुन अघि र अर्थ मन्त्रालयबाट कार्यक्रम तथा बजेट प्रस्तुत हुन अघि गरि कम्तिमा पनि वर्षको दुई पटक बैठक बस्ने छ ।

११.१.२ सचिवालय ः यस समितिको सचिवालय गृह मन्त्रालयमा रहने छ ।

११.२ केन्द्रीय कार्यक्रम समन्वय समितिः

११.२.१ आन्तरिक रुपमा विस्थापित व्यक्ति वा परिवारप्रति लक्षित कार्यक्रमहरुको प्रभावकारी कार्यान्वयन तथा अनुगमन गर्न, समन्वय गर्न तथा केन्द्रीय निर्देशक समितिलाई रणनीति, नीति र कार्यक्रम सम्वन्धमा सुझाव तथा परामर्श दिन देहायबमोजिमको एउटा कार्यक्रम समन्वय समिति रहने छ ।

मुख्य सचिव, नेपाल सरकार तथा प्रमुख शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय — अध्यक्ष

सचिव, अर्थ मन्त्रालय — सदस्य

सचिव, भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय — सदस्य

सचिव, गृह मन्त्रालय — सदस्य

सचिव, स्थानीय विकास मन्त्रालय — सदस्य

सचिव, शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय — सदस्य

सचिव, राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय — सदस्य

सचिव, बन तथा भू–संरक्षण मन्त्रालय — सदस्य

सचिव, महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय— सदस्य

सह–सचिव, द्वन्द्व तथा पुर्निर्माण महाशाखा, शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय — सदस्य सचिव

११.२.२ केन्द्रीय कार्यक्रम समन्वय समितिमा आवश्यकता अनुसार अन्तर्राष्ट्रिय दातृ संस्था, अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था र आन्तरिकरुपमा विस्थापित व्यक्तिहरुको सम्वन्धमा कार्य गर्ने गैरसरकारी संस्थाका प्रतिनिधिहरुलाई पर्यवेक्षकको रुपमा आमन्त्रण गर्न सकिनेछ ।

११.३ जिल्ला कार्यक्रम समन्वय समितिः

जिल्लास्तरमा यस नीति अनुसारको कार्यक्रमको कार्यान्वयन एवं समन्वय गर्न देहाय बमोजिमको जिल्ला कार्यक्रम समन्वय समिति रहने छः

अध्यक्ष — प्रमुख जिल्ला अधिकारी

सदस्य — प्रमुख, स्थानीय शान्ति परिषद्

सदस्य — प्रमुख, जिल्ला प्रहरी कार्यालय

सदस्य — महिला विकास अधिकृत, महिला विकास कार्यालय

सदस्य — व्यवस्थापितका–संसदमा प्रतिनिधित्व गर्ने राजनीतिक दलमध्ये स्थानीय स्तरमा क्रियाशील राजनीतिक दलका प्रतिनिधि

सदस्य — सभापति, जिल्ला रेडक्रस समिति

सदस्य — सभापति, जिल्ला उद्योग वाणिज्य संघ

सदस्य — स्थानीय गैर सरकारी संस्था मध्येबाट समितिका अध्यक्षले तोकेको दुई जना

सदस्य — विस्थापित व्यक्तिहरको कुनै संघ संस्थाभए त्यस संस्थाले छानेको २ जना र त्यस्तो संस्था नभए अध्यक्षले तोकेको २ जना प्रतिनिधि

सदसय सचिव —स्थानीय विकास अधिकारी

११.३.१ जिल्ला कार्यक्रम समन्वय समितिका कार्यहरुः

क) यस समितिले जिल्लास्तरमा संचालित कार्यक्रमहरुको कार्यान्वयन, समन्वय, अनुगमन, मूल्याङ्कन गर्नेछ ।

ख) जिल्लामा संचालित विस्थापित सम्वन्धी कार्यक्रमको प्रगति प्रतिवेदन केन्द्रीय कार्यक्रम समन्वय समितिमा पठाउने छ ।

ग) जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट आन्तरिक रुपमा विस्थापित सम्वन्धमा गरिने विभिन्न कार्य लगायत यस समितिको कार्यहरु सदस्य सचिवले गर्नेछ ।

घ) यस समितिले जिल्लास्थित स्थानीय समुदाय, स्थानीय निकाय, गैर सरकारी संस्था, स्थानीय उद्योग वाणिज्य संघ लगायतका सवै निकायहरुलाई विस्थापितहरुलाई सहयोग र सहायता पु¥याउन प्रोत्साहित गर्ने छ ।

११.३.२ सचिवालयः यस समितिको सचिवालय जिल्ला विकास समितिमा रहने छ ।

११.४ विस्थापित व्यक्ति पहिचान समितिः

आन्तरिक रुपमा विस्थापित व्यक्तिहरको पहिचान गर्न र सरल रुपमा परिचयपत्र प्रदान गर्न जिल्लास्तरमा देहाय वमोजिमको आन्तरिक रुपमा विस्थापित व्यक्ति पहिचान समिति रहिने छ ।

अध्यक्ष — प्रमुख स्थानीय शान्ति परिषद् वा परिषद् गठन नभइसकेको अवस्थामा प्रमुख जिल्ला अधिकारी

सदस्य — स्थानीय शान्ति परिषद्का सदस्य प्रतिनिधि दुईजना

— स्थानीय विकास अधिकारी

— प्रमुख, जिल्ला प्रहरी कार्यालय

सदस्य सचिव — सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारी वा प्र.जि.अ.ले तोकेको अधिकृत स्तरको कर्मचारी

११.५ अन्य व्यवस्थाः

१) स्थानीयस्तरमा स्थानीय निकायहरु तथा स्थानीय शान्ति परिषद्समेतको समनवयमा जिल्ला कार्यक्रम कार्यान्वयन समितिले कार्यक्रम संचालन गर्ने र केन्द्रीयस्तरमा राष्ट्रिय शान्ति तथा पुनःस्थापन आयोग र सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगले कार्यक्रम कार्यान्वयनको अनुगमन गर्ने व्यवस्था मिलाईनेछ ।

२) द्वन्द्व प्रभावित क्षेत्रमा सुरक्षा र विकास निर्माणका कार्यहरलाई समन्वयात्मक रुपमा लैजान मन्त्रालयस्तरमा सम्पर्क विन्दु **(Focal Point)** को व्यवस्था गरी गृह मन्त्रालय र शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय मार्फत् समन्वयात्मक प्रयास अघि बढाइने छ ।

३) आन्तरिक रुपमा विस्थापित व्यक्तिहरुको अभिलेख संकलन, विश्लेषण, प्रकाशन, सार्वजनिकीकरण **(Dissemination)** र उपयुक्त व्यवस्थापन गर्न सवै किसिमका संचार माध्यमहरुबाट केन्द्रीय स्तरमा गृह मन्त्रालय र जिल्लास्तरमा जिल्ला प्रशासन कार्यालय तथा स्थानीय निकायहरुलाई परिचालन गरिने छ ।

१२. पहिचान गर्ने आधार

आन्तरिक रुपले विस्थापित व्यक्ति वा परिवारको पहिचान देहायको आधारमा गरिनेछ ।

१२.१ सशस्त्र द्वन्द्व, हिंसा वा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघनको अवस्थाको कारण विस्थापित व्यक्ति वा परिवारको पहिचानः

क) सशस्त्र द्वन्द्व वा हिंसाको अवस्थामा द्वन्द्वरत कुनै पक्षले घर जग्गा वा भौतिक सम्पत्ति कब्जा गरेको वा दोहोरो भिडन्तमा परि नष्ट भएको कारण विस्थापित भएको, वा

ख) द्वन्द्वरत कुनै पक्षको डर, त्रास, धम्की वा शारीरिक वा मानसिक यातना वा व्यक्तिगत असुरक्षाको कारण विस्थापित भएको, वा

ग) सशस्त्र द्वन्द्व वा हिंसाको कारण जीविकोपार्जनको साधन वा उपाय नष्ट भै वा नभई जीविकोपार्जनको समस्या उत्पन्न भै विस्थापित भएको, वा

घ) गम्भीर रुपमा मानव अधिकार उल्लंघनको अवस्था सिर्जना भै विस्थापित भएको, वा

ङ) सामाजिक कुरीति वा अन्ध विश्वासको कारणले समाजमा अपहेलित भई विस्थापन भएको ।

१२.२ मानव सिर्जित अवस्थाबाट विस्थापित व्यक्ति वा परिवारको पहिचानः

क) विकास आयोजनाको निर्माण सुधारका कारणबाट विस्थापित भएको,

ख) उद्योग, कलकारखाना निर्माण वा सञ्चालनका कारणबाट विस्थापित भएको, तथा

ग) मानवसिर्जित विपत्तिको कारण संरचनामा क्षति वा नष्ट भई विस्थापित भएको,

१२.३ प्राकृतिक विपद्को कारण विस्थापित व्यक्ति वा परिवारको पहिचानः प्राकृतिक विपद्को कारण विस्थापित भएको ।